

Piotr Matusak

(Akademia Podlaska w Siedlcach)

Okupacja i ruch oporu w Radzynie Podlaskim 1939-1944¹

Radzyń Podlaski w II Rzeczypospolitej

W II Rzeczypospolitej Radzyń był siedzibą powiatu i centrum administracji oraz życia społeczno-politycznego. Był siedzibą starostwa, Sejmiku Samorządowego, a od 1933 r. Rady Powiatowej, kierownictw partii politycznych i ich instancji powiatowych SN, SL i PPS. Powiatem kierował starosta poprzez 6 członków Wydziału Powiatowego. Miasto miało burmistrza, Zarząd Miasta i Radę Miasta – jako organ samorządowy. Siedziba Starostwa była w pałacu Bronisława Korwin Szlubowskiego, który wskutek zadłużenia 9 maja 1920 r. przekazał obiekt na rzecz Skarbu Państwa. Pałac z parkiem został ofiarowany Wojsku Polskiemu, a 8 marca 1926 r. przejęło go Ministerstwo Robót Publicznych, które z kolei przekazało go Starostwu Powiatowemu. Starostą był m. in. B. Międzybłocki. W 1931 r. Powiat liczył 1662 km², 99089 mieszkańców, posiadał 16 gmin, w tym dwie miejskie: Radzyń i Międzyrzec Podlaski, i 171 wsi oraz 2 osady: Wohyń i Komarówka. W 1939 r. powiat liczył już 106622 mieszkańców².

Największym miastem w 1921 r. był Międzyrzec Podlaski – 12 446 mieszkańców (1266 budynków), Radzyń zaś liczył 4775 mieszkańców (391 budynków). Ogółem powiat zamieszkiwało wówczas 82292 osoby (posiadał 12861 budynków). Powiat miał 14 gmin wiejskich: Biała 12740 mieszkańców (1801 budynków), Kąkolewnica – 6465 (995), Suchowola – 5525 (832), Milanów – 5171 (697), Jabłoń – 5233 (856),

¹ Referat wygłoszony podczas sesji naukowej *Monografia Radzyna – projekty i materiały. Radzyń Podlaski 13 XII 2002 r.* (przyj. red.).

² S. Jarmuł, *Szkice z dziejów Radzyna Podlaskiego i byłego powiatu radzyńskiego*, Radzyń Podlaski 1995, s. 65

Przegaliny – 5203 (832), Wołyń – 4846 (798), Tłuściec – 4683 (817), Siemień – 4299 (644), Zahajki – 3988 (707), Brzozowy Kąt – 3965 (653), Żerocin – 3574 (629), Szóstka – 3286 (597), Misie – 3093 (539)³.

Wśród ludności 85% stanowili Polacy, 14,5% Żydzi (z tego 13 290 w miastach i 2258 na wsi). Według wyznania w powiecie było 81,2% katolików, 15,7 ludności wyznania mojżeszowego, 1,9% prawosławnego, 0,8% inni chrześcijanie, 0,4% inne. Powiat zamieszkiwało 700 kolonistów niemieckich. Duży procent Żydów był w Radzynie i Międzyrzecu Podlaskim. Żydowska gmina radzyńska liczyła 4000 osób (60% ogółu mieszkańców). Powiat był rolniczy – 83% mieszkańców utrzymywało się z rolnictwa, 17% z rzemiosła, przemysłu i handlu. Podstawą utrzymania w powiecie było więc rolnictwo. Znajdowało się tu 14797 gospodarstw chłopskich i 67 majątków ziemskich (w tym majątek Potockich – 37184 morgi, Czetwertyńskich w Suchowoli – 9 114 morgów, Rulikowskich – 6174 morgi, Szlubowskich – 5820 morgów. 67% ziemi należało do majątków ziemskich. Rozbudowany był system oświaty.

W powiecie było 97 szkół powszechnych (w tym 40 jednoklasowych, 37 dwuklasowych, 10 trzyklasowych, 10 cztero- i siedmioklasowych. Ponadto funkcjonowały 4 szkoły żydowskie czteroklasowe (1 w Radzynie i 3 w Międzyrzecu). Do wszystkich szkół uczęszczało 10 741 dzieci. W szkołach tych nauczało 234 nauczycieli. W Radzynie było siedmioklasowe Sejmikowe Gimnazjum Koedukacyjne, a w Międzyrzecu czteroklasowe Gimnazjum i ośmioklasowe Gimnazjum Żydowskie oraz Szkoła Handlowa. W Komarówce istniała Szkoła Rolnicza⁴.

Radzyń stanowił rzemieślnicze centrum powiatu (75% warsztatów była w rękach Żydów), z przemysłem spożywczym i rozwiniętym handlem. Teren powiatu to obszar startegiczny na pomoście Wschód – Zachód, 8 km od Radzyna przebiegała ważna linia kolejowa Łuków – Lublin i Warszawa – Brześć oraz drogi międzypaństwowe relacji wschód-zachód.

Geografia polityczna Radzyna ulegała zmianom. Dominowali w niej endecy, następnie PSL „Piast” oraz BBWR o OZN. W wyborach do Sejmu 26 stycznia 1919 r. Najwięcej głosów uzyskały PSL „Piast” – 1 mandat (J. Kowalczyk), Narodowa Demokracja – 3 mandaty (ks. Bp. H. Przeździecki zrzekł się na rzecz Józefa Błyskosza, Ludwik Rolla z Paszek Małych i ks. Seweryn Czetwertyński)⁵. Endecją kierował wówczas L. Rolla, PSL-Piast – J. Kowalczyk, Józwik i Wilk. Istniał także radykalny odłam lewicowy biedoty wiejskiej – Związek Zawodowy Robotników Rolnych związany z PPS. Kierowali nim: Aleksander Zamyłko, Domagalski, Dyduch, Hawryszczuk. Ponadto w powiecie działał Związek Ziemiaków, Kółka Rolnicze, Związek Nauczycieli Polskich, Polska Macierz Szkolna, Ochotnicza Straż Pożarna, Związek Strzelecki (43 koła, 650 członków), Katolicki Związek Młodzieży Żeńskiej i Męskiej, Towarzystwo Miłośników Sceny i Muzyki, drużyna sportowa. 11 sierpnia 1920 r. Po wkroczeniu Armii Czerwonej w Radzynie i Międzyrzecu tworzone miejskie Komitety Wojskowo-

³ Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921, Warszawa 1923, s. 25-29.

⁴ Monografia Powiatu Radzyńskiego wydana w 1930 r. Dla upamiętnienia ufundowania pomnika na cześć walczących o niepodległość członków POW, red. B. Międzybłocki, Radzyń Podlaski 1993.

⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Urząd Wojewódzki Lubelski Wydział Społeczno-Polityczny (dalej: UWL), sygn. 1959, s. 2-30.

Rewolucyjne, na wsi – wiejskie i folwarczne komitety w majątkach. 16 sierpnia 1920 r. do Radzyna wkroczyło Wojsko Polskie, a razem z bolszewikami uciekli przywódcy Komitetów Wojskowo-Rewolucyjnych. ZZRR rozwiązano⁶. Po wojnie 1920 r. aresztowano 128 osób współpracujących w władzami sowieckimi i komunistów.

W wyborach 5 listopada 1922 r. w powiecie radzyńskim zgłoszono 19 list. Na Związek Ludowo-Narodowy głosowało wówczas w okręgu 36 835 osób (wybrano posłów: S. Łobacz, S. Czetwertyński), PSL „Piast” – 23599 (J. Kowalcuk), PSL „Wyzwolenie” – 14230 (bez mandatu). Wpływy ZLN spadły nieco na rzecz stronnictw ludowych. W samym Radzynie duże wpływy miał PSL „Piast” i partie żydowskie. Miasto było miejscem wieców i spotkań przedwyborczych, zjazdów wszystkich niemal partii, m.in. 10 września 1922 r. odbył się tu Zjazd Powiatowy PSL „Piast”, którym kierował J. Kowalcuk. Ks. Eugeniusz Okoń z ChSR przemawiał koło domu parafialnego w Radzynie, wzywając do walki z obszarnikami. Z PSL „Wyzwolenie” kandydował nie wybrany na posła Piotr Korolczuk⁷.

ZLN w Radzynie 13 marca 1925 r. utworzył poseł S. Łobacz. Prezesem Zarządu Powiatowego wybrano Kazimierza Rudnickiego, z-cą Piotra Jankiewicza, sekretarzem Jana Próchniewicza. Członkami byli: Adam Źarski, Franciszek Mańko, Antoni Zabielski, Jan Maciejewski. W 1928 r. powstał BBWR, który przeprowadził szeroką akcję propagandową w powiecie, m.in. na wiecu w Radzynie, w którym uczestniczyło 1000 osób, Czesław Górski i poseł Cieplak wzywali do głosowania na listę rządową odwołując się do osoby Józefa Piłsudskiego. 19 lutego 1928 r. Sanacja rozwiązała wiec posła S. Czetwertyńskiego w Międzyrzeczu, na którym atakował on BBWR, PPS i PSL-Wyzwolenie. W 1928 r. do wyborów stanęły PPS, PSL-Wyzwolenie, PSL-Piast, Sch, ChSR, ChD i blok mniejszości narodowych. Do Sejmu wszedł Czesław Górski z BBWR⁸.

14 października ksiądz Czetwertyński zorganizował w Radzynie zebranie SN (150 członków), na którym wybrano Zarząd Powiatowy w składzie: Ks. Grzybowski z Radzyna, Jan Próchniewicz z Radzyna, Stefan Rudnicki z Ustrzeszy, Józef Mańko z Guberni, Włodzimierz Chełmiński ze Starej Wsi, Zabielski z Krasewa. Również PSL „Wyzwolenie” odbyło swój zjazd 15 sierpnia 1928 r. w Międzyrzeczu. Zarząd Powiatowy utworzyli: Franciszek Szmulik z Lipnik (prezes), Aleksander Piotruk (sekretarz), Piotr Korolczuk (skarbnik). W powiecie silny były ponadto ZMW „Wici” (30 kół i 1400 członków) oraz CZMN „Siew”. PPS w Radzyńskim inspirowali i kierowali socjaliści z Białej Podlaskiej, działając głównie wśród ZZRR (poseł L. Chodyński). Ośrodkiem działania PPS był głównie Międzyrzec, gdzie aktywnością odznaczał się zwłaszcza Komitet Miejski.

W wyborach 1930 r. do Sejmu wybrano Józefa Błyskosza (SN), Seweryna Czetwertyńskiego (SN), Z. Stypułkowskiego (SN) i ludowca Aleksandra Bogusławskiego. Mimo przegranych wyborów rządy w powiecie nadal sprawowała Rada Powiatowa BBWR. Kluczową rolę odgrywał w niej inspektor szkolny Mieczysław Olszewski.

⁶ Tamże.

⁷ A. Kołodziejczyk, *Ruch ludowy w regionie białkopodlaskim w latach 1918-1939*, „Rocznik Białkopodlaski”, Biała Podlaska 1995, s. 65-66.

⁸ APL, UWL, sygn. 1977, s. 2-32.

Rada liczyła 21 osób. Wyłoniła ona siedmioosobowy zespół prelegentów popularyzujących rząd i organizujących wiece poparcia. Toczyła walkę polityczną z SN, PPS, SL, SLCh „Samopomoc”, KPP, które usuwano ze struktur samorządowych. 24 września 1932 r. lider prawicy ks. Czetwertyński utworzył Obóz Wielkiej Polski, którym osobiście kierował. Weszło doń 400 członków. Poza tym nadal funkcjonowały powiatowe struktury SN, prowadzone przez Czetwertyńskiego i Jana Furmana⁹.

25 maja 1931 r. nastąpiło scalenie PSL-Piast, PSL-Wyzwolenie i SCh w Stronnictwo Ludowe z Janem Kowalczykiem na czele. Wiceprezesami zostali: Franciszek Szmulik, Jan Woliński, zaś sekretarzem Antoni Paszko. SL posiadało w powiecie radzyńskim 16 kół (340 członków).

W wyborach do Sejmu w 1935 r. rywalizowały: BBWR, SN i SL. SL organizowało strajki chłopskie przeciwko sanacji. BBWR rozbudowywał się na bazie CZMW „Siew” – ZMW „Młoda Wieś” z siedzibą w Radzynie Podlaskim. Posiadał on 39 kół. W kółkach rolniczych, ZHP i ZS wpływy rozszerzał OZN. Duże wpływy miał w Radzynie Kościół, zwłaszcza wśród młodzieży, a także mniejszości narodowe, zwłaszcza Żydzi, podzieleni tu na kilka organizacji od prawicy do lewicy (syjoniści, Bund, komuniści).

W wyborach do samorządu terytorialnego układ sił był nieco inny. Np. w 1926 r. na 186 radnych gmin ludowcy mieli 110, ZLN – 40, 16 było bezpartyjnych. Rządząca sanacja miała jednak połowę członków w Sejmiku i obsadziła Wydział Powiatowy. W wyborach samorządowych w 1927 r. także dominowali ludowcy, na 168 członków rad gminnych 52 reprezentowało PSL-Wyzwolenie, 46 PSL-Piast, 40 ZLN, 12 SCh, 16 było bezpartyjnych¹⁰.

W miarę umacniania się władz sanacyjnych w Radzynie zmniejszało się znaczenie samorządu terytorialnego. Poprzez naciski administracyjne eliminowano także wpływy opozycji.

Radzyń Podlaski w wojnie obronnej 1939 r.

30 sierpnia 1939 r. prowadzono w Radzynie Podlaskim mobilizację powszechną i odtwarzano oddziały rezerwowe. W mieście funkcjonowała OPL, LOPP czyniąc przygotowania obronne, np. wprowadzono dyżury w urzędach, obsadzono obiekty komunalne, stację PKP, lotniska broniła bateria przeciwlotnicza. PCK organizował kuchnię i pomoc sanitarną, straż gasiła pożary, Policja Państwowa czuwała nad bezpieczeństwem ludności. Po wybuchu wojny już po kilku dniach w Radzynie pojawiła się fala uchodźców z Wielkopolski i z Warszawy, która ciągnęła na Brześć. Byli ostrzeliwani przez lotnictwo niemieckie. Tą trasą wycofywały się także oddziały Wojska Polskiego. Kopano rowy, schrony przeciwlotnicze, członkowie PW tworzyli pogotowie przeciwko dywersantom a ZS organizował Straż Obywatelską. Strzeżono magazynów żywności, piekarni, sklepów. Radzyń przeszedł kilka fal bombardowań Luftwaffe.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

Oddziały Armii Czerwonej wkraczające do Radzyna, jako oswoobodziciele, witali żydowski komunisci. 25 września 1939 r. Sowietci aresztowali policjantów, żołnierzy KOP. Głosili, że przyszedli po to, „by wziąć w opiekę ludność białoruską i ukraińską” oraz braci klasowych, czyli robotników i chłopów. Śpiewano *Międzynarodówkę*, organizowano wiece, wyświetlano filmy sławiące Armię Czerwoną i ZSRR. Powołano Komitet Rewolucyjny, np. w Międzyrzecu Podlaskim kierował nim Bronstein, jako doradca naczelnika Zarządu Miasta – oficera Armii Czerwonej. Wezwał on administrację do pracy, a nauczyli do uruchamiania szkół. W ciągu 10 dni pobytu Rosjan utworzono Czerwoną Gwardię, jako pomocniczą policję. Zajmowano majątki, pałace, rozdawano zboże, aresztowano właścicieli ziemskich jako obszarników. 28 września 1939 r. po zawarciu układu między ZSRR a III Rzeszą Armia Czerwona wycofała się wywożąc mienie państwowe i prywatne. Do Radzyna przybyli Niemcy, którzy tworzyli władzę bazując na miejscowych folksdojczach. 2100 żołnierzy WP z września 1939 r. znalazło się w obozach jenieckich niemieckich i sowieckich. Przez rejon Radzyna Podlaskiego wycofywała się część Armii „Modlin”, Grupa „Narew”, brгада kawalerii gen. W. Andersa, 1 DP Legionów. Tu był polski rygiel obszaru Wieprz – Krzna – Brześć. Tu zrzucono niemiecki desant do współpracy z V kolumną. Spłonęło wiele wsi, sporo było zabitych. Niemcy zajęli Radzyn 7 października 1939 r., była to 213 DP 8 armii gen. J. Blaskowitza. Ustanowił on Zarząd Wojskowy. By udaremnić napady na żołnierzy niemieckich i sabotaż Niemcy wzięli zakładników, m. in. burmistrza Jana Markowskiego i kilku przedstawicieli inteligencji. Przybyły Sipo i Orpo, w Radzynie Podlaskim utworzono Orstkomendanturę wojskową.

Polityka okupantów

26 października 1939 r. miejsce Zarządu Wojskowego zajęły władze Starostwa w Radzynie Podlaskim, do którego włączono również były powiat Łuków. Starostą został Winterfeld. Utworzono Landskomisariaty w Łukowie i Radzynie. W Radzynie utworzono Staatskomisariat. Obok burmistrza, który wykonywał polecenia komisarza i urzędników, istniał polski Zarząd Miasta¹¹.

W Radzynie, Łukowie, Międzyrzecu znajdowały się placówki Sipo i SD, Kripo, PP, żandarmerii. Wsiedlono dla nich najlepsze domy, utworzono areszty. Wprowadzono dla mieszkańców kennkarty (dowody tożsamości), karty żywnościowe i ogłoszono restrykcje za opór władzy. Dokonano rejestracji oficerów, zabroniono działania partiom politycznym i stowarzyszeniom. Zamknięto szkoły średnie, ograniczono podstawowe i zawodowe. Wprowadzono obowiązek pracy, przymus wyjazdu na roboty do Rzeszy, zarządzono zbiórki metali i obowiązkowe kontyngenty rolne: zboża, mięsa, nabiału, warzyw i in.

¹¹ S. Jarmuł, *Radzyński obwód Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej 1939-1944*, Biała Podlaska 2000.

Tabela nr 1. Powiat Radzyń w latach 1940-1942.

Rok	Obszar i struktura powiatu ¹²					Ludność w tys.					
	Powierzchnia w km ²	Gmin miejskich	Gmin wiejskich	Liczba wsi	Liczba mieszkańców na km ²	Ogółem	Polaków	Żydów	Niemców i VD	Ukraińców	Białorusinów
1940	4500	7	42	516	-	320	268	44	4	3,5	-
1942	4500	7	42	516	-	350	261	44	-	-	45

Źródło: M. du Prel, *Das Generalgouvernement Polen*, op. cit. s. 148-209 i *Das Generalgouvernement*, Berlin 1942, s. 321-352.

Okupant w Radzynie Podlaskim posiadał duże siły policyjno-wojskowe:

1. zamiejscowa placówka Sipo i SD – od początku 1940 r. na ul. Warszawskiej z aresztem, obejmująca Radzyń, Łuków, Białą;
2. batalion SS;
3. komenda policji;
4. Kripo pod dowództwem sekretarza kryminalnego Beckera;
5. od końca października 1939 do stycznia 1940 r. – 102 batalion SS, potem 104 batalion SS;
6. pluton żandarmerii;
7. 2 kompania 43 p. policji w Lublinie – 1939-1942;
8. sztab batalionu policji (z Sądem Doraźnym);
9. 3 batalion 25 p. policji
10. kompania 379 dywizji piechoty gen. Müllera;
11. Komenda Policji Polskiej;
12. Bahuschuz;
13. Sanderdienst (policyjna administracja starosty).

W czerwcu 1941 r. uruchomiono lotnisko w Maryninie, które obsadzone zostało przez Luftwaffe, oraz oddziały 2 grupy pancernej H. Guderiana 9 Armii „Środek” i pułk piechoty „Gross Deutschland” (z. XIII Korp. Pancernego). W 1942 r. – oddział 32 p. policji ochronnej (Szupo). W 1943 r. na obszarze Radzyń-Łuków-Siedlce-Międzyrzec znajdowało się 18 tys. żołnierzy niemieckich. Od jesieni 1943 r. stacjonowały tu: 3 bat. 25 pułku SS policji (Radzyń), oddziały ochrony lotniska, oddziały chroniące obiekty Wehrmachtu. Radzyń był siedzibą punktu bezpieczeństwa do zwalczania podziemia¹³.

¹² Do powiatu Radzyń Niemcy 26 października 1939 r. włączyli powiatu łukowski obejmujący w 1927 r. obszar 1764 km², 17 gmin, 3 miasta wydzielone: Łuków, Kock, Stoczek Łukowski. W Łukowie liczącym w 1931 r. 16 tys. mieszkańców Polacy stanowili 50,62%, Żydzi – 48,77%.

¹³ Tamże, s. 30-109.

Władze okupanta wydały w październiku 1939 r. zarządzenie o oddaniu broni, radioodbiorników, przejęły gospodarkę, finanse, wprowadziły obowiązek pracy, a ponadto:

- ograniczyły ilość świąt do 10 w roku, skasowano np. 3 maja, 15 sierpnia i 11 listopada;
- zakazano śpiewania pieśni: „Serdeczna Matko” i „Boże coś Polskę”;
- zlikwidowano stowarzyszenia, partie polityczne, symbole narodowe, napisy;
- ważne urzędy obejmowali Niemcy lub VD.

W Radzynie znajdowała się powiatowa Landwirtschaftliche Zentrale i większość powiatowych agend Starostwa, pionów administracji okupanta, spółdzielni. Jesienią 1943 r. Żydzi radzyńscy tworzyli gminę. Posiadała ona szkołę, gimnazjum, partię syjonistyczną, Agudę, Pokój Wiernych Izraelitów, skautów. W połowie listopada 1939 r. musieli zapłacić kontrybucję. Przybywali tu również wysiedleńcy z ziem zachodnich. Utworzono getto, a w nim dwudziestoczeroosobowy Judenrat, który realizował rasową politykę Gestapo. Zakazano Żydom opuszczania getta, korzystania ze środków lokomocji, uczęszczania do lokali, leczenia w polskim szpitalu. Musieli oni nosić opaski z niebieską gwiazdą Dawida. Judenrat posiadał Żydowską Policję Pomocniczą, wyznaczał ludzi do pracy przymusowej, np. budowy dróg. Masowe były rewizje, rabunki, terror i mordy w getcie, np. w początku 1942 r. w czasie rewizji zamordowano 75 Żydów pod zarzutem stawiania oporu. Eliminowano Żydów z życia gospodarczego (rzemiosła i handlu), wprowadzono niższe niż dla Polaków normy żywnościowe na kartki, konfiskowano rzeczy wartościowe. Masowo mordowano Żydów, a 24 sierpnia 1942 r. nastąpiła likwidacja getta Żydów, których wywieziono do Treblinki. Akcję wykonała SS, a uczestniczyć musiała również PP. Na miejscu zamordowano kilka tysięcy Żydów. Z terenu całego powiatu ocalało ich jedynie około 300 Żydów.

W Radzyńskim Niemcy utworzyli obozy pracy przymusowej, przez które przeszło 4100 Polaków. Osadzano w nich za nie oddane kontyngenty. Młodzież wcielano to Baudienstu, a w latach 1939-1943 wywieziono do Rzeszy na przymusowe roboty 12238 osób z terenu powiatu (5,11%). W Radzynie i powiecie w kwietniu 1940 r. wykonano akcję AB, m.in. aresztowano wikarego Franciszka Drelowca (wygłaszał patriotyczne kazania, prowadził akcję pomocy), prefekta Konstantego Grzybowskiego (z SN). Ogółem aresztowano 70 nauczycieli, z których 40 poniosło śmierć. Aresztowano także grupę lekarzy i prawników, policjantów granatowych, którzy współpracowali z ZWZ (pracowali w wywiadzie) oraz podziemną grupę harcerską hm. Michała Lisowskiego (nauczyciela) – rozstrzelanych w lesie koło Sitna.

Od 1939 r. działała w Radzynie Aussenstelle Sipo i SD, którą kierował SS Hauptmann Fritz Adolf Fischer (skazany i stracony w Polsce w 1947 r.). Kierował on realizacją polityki terroru, eksterminacją Żydów, inteligencji i konspiratorów¹⁴. W powiecie radzyńskim łącznie wykonano 112 egzekucji.

¹⁴ Tamże.

Tabela nr 2. Egzekucje w powiecie Radzyń w latach 1939-1944.

Rok	1939	1940	1941	1942	1943	1944	Razem
Ilość egzekucji	2	13	6	28	56	7 (pacyfikacja)	112

Źródło: S. Jarmuł, dz. cyt., s. 126.

Egzekucje na Polakach wykonywano w Komendzie Policji, nad Białką, na żydowskim cmentarzu przy ul. Lubelskiej w Radzynie, w Kocku. Ogółem rozstrzeliwano więźniów w 78 miejscowościach. Liczba ludności miasta w maju 1945 r. spadła do 4715 osób, w tym 212 Żydów, uległa więc zmniejszeniu o kilka tysięcy osób.

11 października 1943 r. wg obwieszczenia nr 24 szefa Sipo i SD skazano na śmierć 30 osób, w tym 8 z Radzyna – członków konspiracji, którzy zostali zdekonspirowani przez aresztowanych wcześniej członków AK. Z Radzyna rozstrzelani wówczas zostali: Andrzej Kietliński, Zbigniew Grylewicz, Aleksander Bąk, por. Karol Luft, ppor. Tadeusz Rossowski, Leonard Chmielewski, ppor. Witold Zelent¹⁵.

Przy stacjonującym w Radzynie batalionie znajdował się Sąd Doraźny, który skazywał bez procesu i bez możliwości odwołania. Kierował on skazanymi na Zamek Lubelski (Stanisław Mazur, Tadeusz Borkowski) i do obozów, np. Jana Michałowskiego do Oświęcimia (zamordowany 11 maja 1942 r.), Jana Prejznera (Oświęcim). Ogółem w latach 1939-1944 w powiecie radzyńskim zginęło 25795 osób (24% ludności), wymordowano 48 tys. Żydów (w tym 24 tys. przewiezionych z innych terenów), w obozach KL i katowni Gestapo zginęło 600 osób, w obozach pracy – 75. W obozach jenieckich uwięziono 2100, w obozach pracy – 4100, na przymusowe roboty wywieziono 12328 osób. Straty kulturalne Radzyna były również duże (pałac, książki, dzieła sztuki). Zniszczono 256 budynków. Straty oszacowano na 1387 tys. zł w mieście i 11800 zł na wsi. Straty w przemyśle oceniono na 23 mln. zł.¹⁶

Cywilny front walki z okupantem

Przegrana polska we wrześniu 1939 r. budziła chęć odwetu i dążenia niepodległościowe. Stąd bojkotowano towarzysko Niemców, stosowano indywidualny i grupowy opór, kolportowano wiadomości z nasłuchu radiostacji zagranicznych. Rosły postawy społecznej solidarności i pomocy Polakom a szkrodzenia okupantowi. Akcję pomocy Polakom i Żydom organizował dziekan ks. proboszcz Tadeusz Osiński (działacz niepodległościowy i oświatowy), ks. Wikary Franciszek Drelowicz, który wygłaszał patriotyczne kazania. Już w październiku 1939 r. grupa Polaków w Radzynie Podlaskim sabotowała zarządzenia niemieckie o oddaniu radiodbiorników. Na skutek donosu SD aresztowała kilka osób, które postawiono przed sądem i rozstrzelano. Był to terror prewencyjny likwidujący opór w załączku¹⁷. Dotyczyło to także innych zarządzeń, pomocy „spalonym”, jeńcom, Żydom, konspiratorom oraz młodzieży zagrożonej wywózką na roboty. Podejmowano tajne nauczanie i walkę o polską kulturę w Radzynie, choć brak na to szerszych potwierdzeń w źródłach.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

W powiecie radzyńskim tajne nauczanie prowadzono w 14 gminach, angażowało się w nie 29 nauczycieli. Zorganizowano 21 kompletów, w których uczestniczyło 104 uczniów. Centrum TON znajdowało się w Międzyrzeczu, gdzie znajdował się Zarząd Powiatowy ZNP, a kierowali nim: Józef Szwed – redaktor „Głosu Powiatu Radzyńskiego” ze ZNP, Aleksander Szubert z Międzyrzecza i inspektor szkolny z Radzyna Waclaw Szeiter. Nadzór nad kompletami przejęła następnie Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury, jako organ organizujący i kontrolujący. Ustaliła ona program obejmujący 16-18 godzin nauki, zakładała pięcio- ośmioosobowe komplety i przydzielała skromne środki na ich prowadzenie. Na lekcjach jawnych potajemnie uczono zlikwidowanych przedmiotów takich jak: historia, geografia, literatura piękna. Na tajnych kompletach realizowano program przedwojenny bez rysunku, wf, przysposobienia wojskowego i zagadnień życia współczesnego. Komplety ustalały alibi i wystawiały warty. W obozach zginęli nauczyciele: Franciszek Zychowicz, Waclaw Janicki, Stanisław Czopiński, Zygmunt Górski z Międzyrzecza. W ramach akcji AB w Międzyrzeczu aresztowano 12 nauczycieli¹⁸.

Ze szkoły nr 1 w Radzynie zginęli: Marian Koszyński, Wiktor Knapik, Michał Lisowski, Feliks Orluk, Apolonia Siudaj, Władysław Żelazko oraz Tadeusz Prejzner.

Powiatową Komisję Oświaty i Kultury Powiatowej Delegatury RP stanowiła piątka: J. Szwed, A. Szubert, W. Szeiter, Waclaw Janicki, Stanisław Czopiński, Stanisław Rogowski. W Radzynie powstała miejska Komisja Oświaty i Kultury, nauczanie prowadzono tu w sposób indywidualny. Delegatura RP na Kraj przygotowywała aparat administracyjny do przejęcia władzy, gospodarki, finansów. Organizowała pomoc społeczną i prowadziła walkę cywilną. Był to aparat konspiracyjny podległy przez województwo i warszawską centralę Rządowi RP w Londynie.

Tabela nr 3. System szkolny w okresie okupacji w powiecie radzyńskim.

Rok szkolny	Szkoły podstawowe				Szkoły zawodowe		
	Szkoły jawne		Nauczanie tajne w ramach szkół jawnych i na kompletach		Nauczanie jawne		
	Nauczyciele	Uczniowie	Nauczyciele	Uczniowie	Nauczyciele	Uczniowie	absolwenci
1939/40	79	3 578	40	197	-	-	-
1940/41	84	5 070	11	222	7	30	-
1941/42	87	5 056	11	168	17	240	40
1942/43	89	5 241	11	139	24	490	45
1943/44	92	5 333	17	159	28	523	85
1944/45	75	4 216	4	152	11	255	85

Źródło: *Tajna i jawna działalność oświatowa w latach okupacji hitlerowskiej w latach 1939-1945*, Komisja Historyczna ZG ZNP, Warszawa 1976, s. 48.

¹⁸ S. Jarmuż, *Wojskowe i policyjne siły okupacyjne w północnej części dystryktu lubelskiego w latach 1939-1944*, „Rocznik Białkopodlaski”, t. 5/1997, s. 115-137.

Tabela nr 4. Tajne nauczanie w powiecie Radzyń Podlaski.

L.p.	Miejscowość	Kadra nauczycielska	Liczba uczniów	Liczba kompletów
1	Derewiczna	Irena Golec, Maria Oleszczuk, Józef Wydra	13	2
2	Jabłoń	Józef Duda, Bronisław Łukasik, Marian Matowist, Kutzera	12	2
3	Kąkolewnica	Feliks Aftyka, Paweł Pucek	5	1
4	Komarówka Podlaska	Anna Batko, Walerian Batko, Stefania Dunczak, Stanisław Kalinowski	5	1
5	Kostrzy	bd.	5	1
6	Międzyrzec Podlaski	Jadwiga Chmielewska, Zygmunt Czopiński, Alfons Krasnodębski, Aleksander Szubert, Józef Szwed, Barbara Waszczakówna	20	4
7	Ostrówki	Leonia Janiszewska	5	1
8	Przegaliny	Bronisław Kowalski	5	1
9	Szóstka	Jan Myszkowski	5	1
10	Turów	Irena Golec, Zofia Golec	9	3
11	Walinna	Maria Daniluk	5	1
12	Wiski	Anna Parać	5	1
13	Wohyń	Staszewski	5	1
14	Woroniec	Julian Bień	5	1
Razem			104	21

Źródło: *Tajna i jawna działalność oświatowa w latach okupacji hitlerowskiej w latach 1939-1945*, Komisja Historyczna ZG ZNP, Warszawa 1976, s. 48.

Według E. Olszewskiego tajne nauczanie w powiecie w roku szkolnym 1939/40 prowadziło 11 nauczycieli dla 254 uczniów, 1940/41 – 12 i 225, 1941/42 – 15 i 374, 1942/43 – 14 i 336, 1943/44 – 13 i 291¹⁹. Duża była tu ilość klas I i II gimnazjum w szkołach podstawowych.

Zorganizowany polityczno-wojskowy ruch oporu

Początki ruchu oporu bazowały na bojkocie okupanta, jego zarządzeń, samo-pomocy i samoobronie. Pomagano żołnierzom kobryńskiej 30 DP WP z SGO „Polesie”, gdzie było wielu radzynaików, przebijano ich, ukrywano broń i sprzęt wojskowy WP. Pomagano także rzeszom uciekinierów z zachodniej Polski. W rejonie między Radzynie a Międzyrzecem działał jeszcze w październiku 1939 r. oddział kawalerii z 21. Pułku Ułanów mjr. Józefa Włodarkiewicza²⁰. Inspiratorami konspiracji zorganizowanej byli wracający z wojny wojskowi, rezerwiści KOP, ZOR oraz struktury organizacji paramilitarnych ZS, Związku Legionistów, PWL, PWK, PPW²¹.

Słuchano radiostacji zagranicznych i przekazywano informacje, które następnie spisywano ręcznie przez kalkę, co dało początek komunikatom radiowym.

Inspiratorami konspiracji w Radzynie była też miejscowa inteligencja – nauczyciele, działacze polityczni, spółdzielcy, leśnicy, byli urzędnicy administracji państwowej, ziemianie, policjanci, księża. Wszyscy oni wierzyli, że o niepodległość trzeba będzie toczyć walkę z Niemcami, tak jak w 1918 r., czego przykładem były walki POW w Międzyrzeczu. Wracano więc do idei konspiracji POW. Jedną z pierwszych organizacji powstałych w październiku 1939 r. była Komenda Obrońców Polski. Utworzył ją mjr Bolesław Studziński, który w czasie I wojny światowej działał własnie w POW w Radzynie. KOP rozbudowany był w Jabłoni, Kolanie, Milanowie i Radzynie, gdzie kolportowano pismo „Polska żyje”. Organizacja ta została rozbita jesienią 1941 r., a jej część weszła do ZWZ.

Korpus Obrońców Polski w Radzynie rekrutował się głównie z członków Korpusu Ochrony Pogranicza i byłej POW. Organizował podziemne struktury terenowe, gromadził broń, prowadził wywiad i kolportował nielegalne pisma. Do konspiracji przeszło także radzyńskie harcerstwo. 5 lipca 1940 r. Gestapo zamordowało komendanta hufca harcerskiego z Radzyna hm Michała Stefana Lisowskiego oraz drużynowych: Józefa Kamińskiego i Zdzisława Maja, druha Romana Makosza i ppor. Piotra Janczara z Radzyna oraz 8 konspiratorów ze Stoczka Łukowskiego i Łukowa. Utworzyli oni grupę konspiracyjną na bazie struktur ZHP ze szkoły średniej. Została ona zdekonspirowana przez konfidenta. W Radzynie powstała także organizacja „Brochwicz”, którą utworzył mjr Remigiusz Grocholski „Brochwicz” (od herbu Kątskich-Potockich). Grocholski walczył w SGO „Polesie”, później przeszedł do podziemia. Grupa działała w Radzyńskim i Włodawskim²².

¹⁹ E. Olszewski, *Szkolnictwo polskie na Lubelszczyźnie*, „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, t. 2/1969, s. 99; J. Makaruk, *Międzyrzec Podlaski ośrodkiem tajnego nauczania*, „Rocznik Międzyrzeczki”, t. 6/1974, s. 99-108.

²⁰ *Polski Ruch oporu 1939-1945*, Warszawa 1988, s. 80.

²¹ Z. Mańkowski, *Między Wisłą a Bugiem 1939-1944*, Lublin 1978, s. 74-75.

²² S. Jarmuł, *Radzyński obwód...*, dz. cyt.

Wpływy SL i ZMW „Wici” w samym Radzynie były głównie w spółdzielniach rolniczych. W 1940 r. doszło do scalenia SL, ZMW „Wici” i CZMW „Siew”. Tworzono struktury powiatowe i gminne SL-Roch, BCh i LZK. Komenda obwodu BCh Radzyń nr 11 powstała w 1942 r. Komendantem był Stanisław Sulej „Kruk”, z-cą i szefem wyszkolenia Jan Bednarski „Jesiół”, szefem organizacyjnym – Stanisław Mioduchowski, następnie por. Józef Zaniewicz „Garbaty”, a Władysław Wyłupek „Janusz” był szefem Oddziałów Specjalnych (od jesieni 1943 r.), komendantką LZK była Irena Golec „Irka”. Obwód wchodził w skład Podokręgu BCh IVa „Podlasie”, którym dowodził Stefan Skoczylas „Konar”, „Piotr”, następnie Leon Koć „Jarząbek”. Szefem propagandy był Marian Tupalski „Aleksander”, szefem wyszkolenia i komendantem szkoły podchorążych był por. Julian Czuba „Marian”, szefem łączności i kolportażu Bronisław Teklak „Maruszka”, szefem OS – Bolesław Horaczyński „Kamyk”, szefem sanitarnym – Teresa Koć „Okularnik”. W obwodzie Radzyń BCh miały w 1942 r. 3 Oddziały Specjalne, prowadzące walkę bieżącą, głównie w obronie ludności wsi. LZK, którym kierowała „Irka”, Zofia Chorak-Szczepanik i Józefa Kędracka-Dudowa, organizował patrole służby sanitarnej – „Zielonego Krzyża”; SL-Roch, w którego kierownictwie był Stanisław Rosiński „Polny”, wydawało i kolportowało prasę podziemną: „Komunikat”, „Pikieta Wolności”, „Idzie Wolność”, „Regionalna Agencja Prasowa Podlasia”. Ludowcy nie uczestniczyli w tajnej oświacie w samym Radzynie, lecz na terenie powiatu. Delegatem Powiatowym RP w Radzynie był ludowiec Stanisław Rokita, który w oparciu o BCh, PKB i Straż Samorządową pomagał „spalonym”, Żydom i jeńcom radzieckim. BCh przeciwdziały grabieży wsi, zwalczały bandytyzm, konfidentów, rozbijały posterunki i oddziały niemieckie. W obwodzie Radzyń BCh wykonały 30 akcji zbrojnych. Poniósł też w walce duże straty w ludziach i wyposażeniu. Za działania partyzanckie spalono wiele wsi. Ośrodkami konspiracyjnego ruchu ludowego były zwłaszcza wsie: Jabłoń, Kolembrody, Komarówka, Rudno, Krzymoszyce, Żakowola, Milanów, Kąkolewnica. Obok SL-Roch tworzone tu plutony BCh. Jednym z nich dowodził E. Makaruk „Strzała”²³.

W październiku 1939 r. na Podlasiu powstała konspiracja narodowa. Radzyń w strukturze SN „Kwadrat” wchodził do okręgu XII z siedzibą w Siedlcach, na czele z Zygmuntem Chrzanowskim „Lisiecki”. Utworzył on Narodową Organizację Wojskową, którą kierował osobiście. Kolportowano pismo „Walka”, „Polak”, „Wielka Polska”, „Przełom”. W powiecie radzyńskim tworzone powiat SN z siedzibą w Radzynie i obwód NOW odtwarzający batalion z oddziałów we wsiach: Kąkolewnica, Polskowola, Misie, Strzakły, Leszczanka, Dębowierzchy, Sawek. Organizował go Zygmunt Wolanin „Zenon”. Część oddziałów NOW scalono z AK we wrześniu 1942 r. Brak wiadomości o istnieniu w Radzynie Związku Jaszczurczego, którego komendantem w okręgu podlaskim był Michał Gniot „Wrzos”. Przejęciu części NOW utworzył on w Siedlcach XII okręg NSZ, którego komendantem był następnie mjr Stanisław Miodoński „Sokół”. Komendantem powiatowym NSZ nr 5 w Radzynie był

²³ J. Gmitruk, *Konspiracyjny ruch ludowy w regionie białkopodlaskim w latach okupacji 1939-1944*, „Rocznik Białkopodlaski”, t. 1/1993, s. 77-87; A. Borys, *Pamięci bohaterów Podlasia*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” nr 2/1993, s. 35-38.

sierz. pchor. Andrzej Bożyk „Szczyt”. Posiadał on referat organizacyjny, wywiadu, gospodarczy, łączności, propagandy, PAS, duszpasterstwo. NSZ na Podlasiu zamierzały utworzyć brygadę piechoty, tworzone plutony, kompanie i bataliony, oddziały partyzanckie. Szkolono żołnierzy m.in. w Jałcie. Powiaty Łuków i Radzyń miały oddzielić batalion, który organizowali „Szczyt”, ppor. Konrad Skrobański „Jastrzębiec”, ppor. Edmund Baranowski „Andrzej”, kpt. „Lewicki” a siecią wywiadu kierował Hieronim Branicki „Tadeusz”. Po wojnie obwód nr 6 NSZ Radzyń był kierowany przez kpt. „Sulimę” a oddziałem AS dowodził „Szczyt”²⁴.

Polską Partię Robotniczą na terenie powiatu do połowy 1942 r. organizował Jakub Aleksandrowicz „Alek” zrzucony z ZSRR w Bialskim. W sierpniu 1942 r. utworzył on oddział Gwardii Ludowej w rejonie Białej Podlaskiej, który liczył 12 Polaków, 8 Rosjan i 7 Żydów. Partyzantka GL bazowała na zbiegłych z obozu jeńców radzieckich, np. zimą 1941/1942 w gminie Misie ukrywano 40 jeńców. Chowano ich w leśnych bunkrach, piwnicach, stodołach. W lasach parczewskich były oddziały J. Hołoda i Kazimierza Sidora „Hardego”. Prowadziły one walkę bieżącą i komunistyczną propagandę.

Na terenie Radzyna docierały PPR i GL, które posiadały wpływy w powiecie włodawskim oraz partyzanci radzieccy z lasów parczewskich. Mieli oni kontakty na terenie miasta. Rozpracowywał je kontrwywiad obwodu AK. Szef wywiadu por. M. Paszczuk pisze: „Dostałem informację, że komuniści penetrują organizację AK i mają «wtyczki» na terenie obwodu. [...] W połowie 1943 r. zażądałem spotkania osobistego z komendantem obwodu, by mu złożyć raport ustny z tych alarmujących wieści i zrozumieć nastawienie do tych spraw kierownictwa AK. [...] Po wysłuchaniu raportu okazało się dość beztrąsko, że te sprawy znane są komendzie obwodu i inspektoratu”²⁵.

Dochodziło do zatargów AK z GL, np. kontrowersyjną do dziś jest sprawa likwidacji w listopadzie 1943 r. ośmioosobowej grupy GL z dowódcą okręgu Jakubem Aleksandrowiczem „Alkiem” w Kąkolewnicy. Siemion oskarża o zbrodnię AK a Bechta samą organizację GL twierdząc, że była to wewnętrzna bójka pijanych gwardzistów. Zarzut o akowskiej zbrodni w Kąkolewnicy był koronny w oskarżeniu przez sądy PRL ppłk. Konstantego Witkowskiego „Müllera”. Zawarł on umowę z oddziałem partyzantki radzieckiej mjr. F. Maziejenko „Stiep”, któremu przekazywano dane wywiadowcze. Wymieniano broń, organizowano bojowe współdziałanie. Oficerem łącznikowym był W. Charitonow. W oddziale tym NKWD rozpracowywało AK. W marcu 1944 r. przez powiat przeszła Ukraińska Dywizja Partyzancka Sidora Kowpaka, która zdobyła tu dwa pociągi zaopatrzenia, rozbiła obóz w Rogoźnicy uwalniając 300 jeńców radzieckich, likwidowała posterunki niemieckie. AK utrzymywała z nią kontakt i współpracowała w zakresie wywiadu oraz zaopatrzenia.

²⁴ M. Krasuski, *Zarys XII Okręgu Narodowych Sił Zbrojnych na Podlasiu*, [w] *NSZ na Podlasiu*, Siedlce 1997, s. 37-67.

²⁵ S. Jarmuż, *Radzyński obwód...*, s. 170.

Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa

ZWZ w Radzynie tworzyli od października 1939 r. Feliks Orłuk „Kłos”, Stanisław Kotowski, Antoni Karwowski, Bolesław Sposób, Bronisław, Julian i Zygmunt Skrzymowscy, Czesław Kałuszyński, Stanisław Wołek na bazie powstałej to w końcu 1939 r. organizacji Zbrojna Walka z Okupantem. Ważną rolę w montowaniu ZWZ odgrywał ukrywający się w Radzynie oficer 83 pułku piechoty WP (SGO Polesie) ppor. Józef Waltenberg vel Józef Orłowski „Siwunio”, „Lubicz”, „Waldek” i kapelan ks. Mjr Stanisław Karwowski. Tworzono komendę obwodu, rejonu i placówki Radzyń. Komendantem rejonu III Radzyń był Feliks Orłuk „Kłos”, a po jego aresztowaniu (zginął w czasie ucieczki, podczas przesłuchania na Gestapo) Sylwin Falkowski „Lech”.

Miasto pokryła sieć punktów łączności i kolportażu ZWZ. W grudniu 1939 r. organizacja w Radzynie liczyła 100 członków, bazowała na kontaktach wojskowych i towarzyskich. Samorzutnie powstawały tu grupy zbierające broń, sprzęt wojskowy w lasach po SGO Polesie z września 1939 r., np. sam ks. mjr S. Karwowski zebrał 27 KB, 400 naboji, 13 bagnietów i ukrył we wsi Paszki Duże (przekazał w listopadzie 1940 r. ZWZ).

W Radzynie była siedziba dowódcy inspektoratu „Północ” (od 1941 r.), który obejmował obwód Radzyń, Łuków, Włodawa, Biała Podlaska, komendy obwodu Radzyń, której podlegały rejon: I – placówki Miłków, Siemień, Działyń, Glinny Stok; II – Geś, Dawidy, Kolano, Puchowa Góra, Milanów, Kostry, Czeberaki; III – Radzyń, Kozirynek Stary, Kozirynek Nowy; IV – Kąkolewnica, Polskowola, Olszewnica, Żakowola; V – Międzyrzec, Tłuściec, Misie, Żerocin; VI Borki, Borowe, Paszki, Wierzchowiny, Bedlno; VII – Suchowola, Branica, Bezwola, Zbulitów, Wohyń; VIII – Komarówka, Przegaliny, Żelizna, Ostrówki²⁶. Były też w Radzynie struktury rejonu III i miejskiej placówki, które utworzono tu już 1 listopada 1939 r. Organizacja rosła stopniowo, np. w obwodzie w 1941 r. było 10, a w połowie 1944 r. – 29 plutonów (w tym scalone Bataliony Chłopskie). Nastąpił więc trzykrotny wzrost stanów AK. Szczególną rolę w rozbudowie organizacji odegrał komendant obwodu ZWZ Radzyń (od marca 1940 r.) kpt. Konstanty Witkowski „Wujek”, „Ksawery”, „Müller” z 8 pułku piechoty Legionów z Lublina, w którym walczył on w Wojnie Obronnej 1939 r. na Kieleczyźnie, a następnie z Armią Czerwoną w oddziałach Korpusu Ochrony Pogranicza. Unikał kwater w samym Radzynie, a pracował jako agronom w gminie Brzozowy Kąt, następnie u Paskudzkich w Paskudach (9 km od Radzyna). Miał ze sobą adiutanta, kancelistkę i intendentkę-kucharkę. Poprzez sieć w Radzynie kierował pracą obwodu.

Inspektorem radzyńskim w 1941 r. został ppłk Stefan Drewnowski „Roman”. Utworzył on niewielki sztab, który pracował nad odtworzeniem 9 Dywizji Piechoty AK i planami jej działania w powstaniu powszechnym. Obwód Radzyń miał odtworzyć 35 pp AK. Obsada komendy obwodu ZWZ-AK Radzyń:

- komendanci – st. sierż. Karol Baranowski (do czerwca 1940 r.), kpt. Jan Piotrowski „Marian”, kpt./ppłk Konstanty Witkowski „Jakubowski”, „Ksawe-

²⁶ Tamże, s. 177-122; Z. Mańkowski, dz. cyt., s. 150-152.

- ry”, „Müller” (od wiosny 1941 r.), kpt. Franciszek Lenarczuk „Jan Rybicki” (od października 1944 r.).
- zastępcy – st. sierż. Jan Kamiński „Szpak”, por. Barański (zginął w 1942 r.), por. Józef Waltenberg vel Jerzy Orłowski „Wujek” (luty-grudzień 1942 r.), por. Bolesław Pałyga „Florek”, por. Józef Załoga „Ostrożny” (1942-1943), por. Tadeusz Golka „Sowa” (1944 r.).
 - adiutanci – por. Jerzy Skolimiec „Kruk” (1943), por. T. Golka „Skrzetuski”, por. Leon Sołtysiak „Grom” (od października 1944 r.).
 - szef referatu (organizacyjnego) – kpt. Władysław Niszto „Marek”, por. Bolesław Pałyga „Florek”.
 - szef referatu II (wywiadu) – por. Mieczysław Paszczuk „Brzoza” (od września 1943 r.), por. Jan Tarkowski „Konrad” vel „Oliwa” (1944 r.), Karol Lachowski „Stef” (od października 1944 r.).
 - szef referatu III (wyszkolenia) – kpt. Tadeusz Golka „Sowa”.
 - kwatermistrz – por. Kwapisz, W. Czech, kpt. Władysław Leśniak „Lechita” (od października 1943 r.).
 - oficer broni – ppor. K. Luft, por. Antoni Karwowski „Robert”, ppor. Witold Zelent „Morus”, „Wir”.
 - szef sanitarny – ppor. dr Ader Sobański „NN”, „Przyjemniaczek”, ppor. dr Ewa Chomiczewska „Jagoda”.
 - łączność - ppor. T. Rossowski.
 - BIP – ppor. Paweł Pucek „Jurand”.
 - szef referatu WSK – Ewa Nawrocka „Jagoda”, Apolonia Siudaj „Bajka”.
 - kapelan – ks. mjr Stanisław Karwowski „Mrówka”.
 - oficerowie sztabu – ppor. Władysław Duszyński, sierż. Henryk Pawlina, ppor. Jan Konstanty Sławiński, ppor. L. Chmielewski.

Komendantem rejonu III AK Radzyń był por. Witold Zelent „Morus” (do września 1943 r.), por. Karol Luft „NN”, „Wytrwały”, por. „Mit” (1944 r.)²⁷.

ZWZ-AK w Radzynie i powiecie osiągnęły wysoki stan zorganizowania, były najliczniejszą i najlepiej zorganizowaną na tym terenie organizacją konspiracyjną. Stanowiły trzon Wojska Podziemnego, do którego na rozkaz Naczelnego Wodza wcielano oddziały innych organizacji.

Tabela nr 5. Stan organizacyjny ZWZ-AK w powiecie Radzyń (grudzień 1939 – czerwiec 1944).

Rok	Stan ogółem	w tym					Ilość plutonów
		oficerów	podchor.	podof.	żołnierzy	kobiet	
XII 1939	100	9	7	32	40	-	1
1940	438	14	11	45	350	18	-
1941	780	17	13	60	670	20	10
1942	1065	15	14	65	950	21	-
1943	1962	13	11	90	1800	42	-
VI 1944	4292	21	16	380	3800	75	29

Źródło: I. Caban, Z. Mańkowski, *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu lubelskim 1939-1944. Cz. 2. Dokumenty*, Lublin 1971, s. 376.

²⁷ Tamże.

Należy zaznaczyć, że w obwodzie BCh Radzyń było także w czerwcu 1944 r. 1600 żołnierzy, z których część scalili się z AK. Scalanie BCh napotykało na trudności. Stronnictwo Ludowe „Roch” realizowało tu politykę umacniania swojej pozycji w Powiatowej Delegaturze Rządu, kierując część oddziałów do PKP i LSB.

NSZ miały w powiecie 2 tys. żołnierzy. Ich oddziały wchodziły w skład XII Okręgu Siedleckiego NSZ. W 1944 r. podjęto rozmowy scaleniowe z AK, ale skończyły się one fiaskiem ze względu na różnice ideowo-polityczne. NSZ od 1943 r. za głównego wroga uznawały komunizm, a dopiero potem Niemców.

Wcześniej scalono z AK oddziały NOW, TAP i MiP. Konspiracja dużą rolę przywiązywała do kształtowania niepodległościowych nastrojów społecznych i politycznych. Do Radzyna trafiała prasa ZWZ, KOP, SL „Roch”, PPS WRN, KN, TAP, MiP, NSZ, SN. Prasa centralna AK docierała do Radzyna z Lublina przez Garwolin i Białtów. Były to: „Biuletyn Informacyjny”, „Dziennik Radiowy”, „Wiadomości Polskie”. W komendzie obwodu utworzono sieć kolportażu do rejonów i placówek. Kolporterkami z Radzyna były m.in. Janina Zacharewiczowa i Monika Prejzner. Prowadzono także lokalną akcję prasową w skali powiatu, w tym „akcję N” przy współpracy z Finami i Węgrami. Otrzymywano od nich informacje i kupowano broń²⁸. Ponadto Okręg AK w Lublinie wydawał 16 pism, w tym „Biuletyn Informacyjny z Frontu Walki Podziemnej”. Do powiatu radzyńskiego docierał „Codzienny Serwis Radiowy” (Delegatury RP), „Uderzenie” (KN), „Brzask” (NSZ), „Wiadomości Codzienne” (MiP), „Polska Żyje” (KOP), „Orle ciosy” (BCh).

Ważnym odcinkiem działania ZWZ-AK był wywiad dostarczający danych o okupancie i czuwający nad bezpieczeństwem organizacji. Wywiad komendy obwodu posiadał referat wywiadu, na czele którego stał szef wywiadu i trzech jego zastępców. Kierował nim por. Mieczysław Paszczuk „Długi”, który siedzibę miał w leśniczówce należącej do majątku pod niemieckim zarządem w Kopinie (spalony jesienią 1943 r.). Wywiad kolejowy prowadzono na stacji Bedlno rejestrując ruch pociągów na wschód i do Rzeszy, ich zawartość, stan żołnierzy, jednostki. Prowadzono współpracę z Węgrami – II Korpus Rezerwy. Sieć obwodu podzielono na obszar wschodni – kierowany przez Witolda Łacica „Aleksandra”, następnie od 1943 r. przez „Szczipaka”; i zachodni – ppor. Tadeusz Rossowski „Jurek” (aresztowany w sierpniu 1943 r. i zamordowany przez Gestapo). Granica obszarów przebiegała przez Kock – Radzyń – Międzyrzec. W Radzynie wywiad prowadził m.in. ppor. J. Wartenberg (pracował jako woźnica), Tadeusz Dziega i inni. Do komendy obwodu weszło wielu leśników, m.in. leśniczy ppor. W. Zelent z leśnictwa Olszewnica, ppor. K. Luft z Nadleśnictwa Radzyń, leśniczy W. Czech z Jasek, który wszedł do AK i „wsypał” ją. Wywiadem w Radzynie kierował por. prawnik (wysiedlony z poznańskiego), który pracował w urzędzie starosty. Miał on swoją komórkę na poczcie (wyłapywała donosy i prowadziła podsłuch telefoniczny oraz kontrolowała przesyłki okupanta), w służbie leśnej. Posia-

²⁸ S. Lewandowska, *Ruch oporu na Podlasiu 1939-1944*, Warszawa 1976, s. 7-69.

dał też agenta w Gestapo w Radzynie Podlaskim (A. Kietliński, kierowca). Stale obserwowano tzw. „prejznerówkę” – kwaterę Gestapo, z której Niemcy wyruszali na akcje. Śledzono gestapowców – „katów” Polaków. Kontrwywiad AK rozpracowywał „wspy” i konfidentów. Opiniował także przyjmowane do AK w ramach akcji scaleniowej organizacje. Mjr „Müller” wydał zarządzenie odnośnie zasad konspiracji nakazując posiadanie alibi, nie noszenia przy sobie prasy i materiałów konspiracyjnych, adresów, zapisek, zakazywał pijaństwa, gadulstwa. Polecał unikanie lokali publicznych, obserwację otoczenia, nie „sypania” po ewentualnym aresztowaniu, co uznawano za zdradę i odcinanie się od aresztowanych²⁹.

Obwód objęty był siecią łączności konspiracyjnej w poziomie – między komórkami komendy obwodu, rejonu i placówek, oraz pionowej – z inspektoratu Radzyń „Północ” do komendy obwodu Radzyń, rejonu Radzyń, placówki Radzyń. W łączności i konspiracji wprowadzono kryptonimy, które zmieniano, np. obwód Radzyń miał kryptonimy: „11”, „Rzym”, „651”, „797/I”, „Rzym 50”, a placówka Radzyń: „Rosohacz”. Wprowadzono sieć specjalną łączności alarmowej wobec zagrożeń oraz sieć mobilizacyjną.

W komendzie obwodu było 12 łączniczek referatów, 2 kancelistki, 2 szyfrantki, 2 kreślarki, archiwum i sieć punktów łączności. W inspektoracie istniała sieć łączności konspiracyjnej, „rds R-31” – obsługiwana przez drużynę łączności por. Stanisława Kujawińskiego „Żonkil”, „Cichociemny”. Funkcjonowała ona w oddziale partyzantskim „Zenona”. Łączniczką mjr. „Müllera” była Apolonia Siudaj „Bajka”, nauczycielka gimnazjum w Radzynie, aresztowana w kwietniu 1944 r. (zamordowana na Majdanku). W jej domu przy ulicy Międzyrzeckiej 10 znajdował się punkt łączności. Łączniczkami były: Monika Prejzner, Janina Siudaj-Zacharewicz, Konstancy Sławiński z Radzyna. AK wspierała materialnie organizacja konspiracyjna ziemian „Uprawa”, która opodatkowała się na jej rzecz i np. 18 września 1943 r. przekazała komendzie obwodu 44545 zł.³⁰ Wspomagała także podziemie konspiracja spółdzielcza Spożyców „Społem” i Spółdzielni Rolniczo-Handlowej”, które prowadziły dwie – oficjalną i konspiracyjną, wspomagającą podziemie. Wobec faktu, że większość żołnierzy nie służyła w wojsku, braku kadry oficerskiej i podoficerskiej, podjęto szkolenie na wszystkich szczeblach konspiracji. Duży problem stanowiło wyszkolenie wojskowe żołnierzy AK, bowiem 85% nie przeszło przeszkolenia wojskowego. Jeden wyszkolony, który zostawał instruktorem, przypadał na 20 żołnierzy. Dotyczyło to głównie wyszkolenia pojedynczego strzelca. Sekcje, drużyny, plutony i kompanie szkolili podoficerowie i oficerowie. Było to wielkie dzieło do wykonania, by przygotowywane oddziały powstańcze umiały działać na polu walki, były wyszkolone pod względem bojowym (ostrzelanie) i taktycznym (działanie drużyny, plutonu, kompanii). Zdeterminowanie patriotyczne decydowało o ich morale, ale niezbędna była również znajomość wojennego rzemiosła. Szkolono w domach i w lesie. Sprzyjał temu fakt, że konspiracja często miała charakter rodzinny, odwoływała się do tradycji powstańczych, zwłaszcza szczególnie kultywowanego na tym terenie powstania stycz-

²⁹ S. Jarmuł, *Radzyński Obwód...*, s. 146.

³⁰ I. Caban, Z. Mańkowski, dz. cyt., t. 2, s. 134.

niowego. W leśnych kapliczkach powstańczych z 1863 r. koło Radzyna składano przysięgi wojskowe AK, np. przy kapliczce św. Antoniego w lasach turowskich, które przyjmował ks. mjr S. Karwowski „Mrówka”. Oddziały AK biwakowały w tych samych miejscach co powstańcy Rogalińskiego. Odprawiano tajne polowe msze św. z okazji świąt narodowych przypadających 3 maja, 15 sierpnia czy 11 listopada, odbywały się promocje szkół podoficerskich i turnusów podchorążówek organizowanych przez inspektora radzyńskiego. W Małaszewiczach podchorążówkę zorganizowano w ramach firmy budowlanej „Sambo”, gdzie zatrudniano podchorążych. Ukończyło ją 8 konspiratorów, w tym z radzyńskiego obwodu m.in.: kpr. pchor. Witold Łasic „Aleksander” i kpr. pchor. Janusz Michałowski „Habdank”. Szkołę podoficerską w obwodzie Radzyni prowadził por. J. Skoliniec „Kruk”, ppor. Bronisław Saczuk „Wiarus”. Znajdowała się ona w gajówce Grabowiec, gdzie szkolono 37 podoficerów. Prowadzono także szkolenie specjalne sanitariuszek. W Radzynie, gdzie wyszkolono ich w sumie 30, prowadziły je: ppor. dr E. Homiczewska, dr Ziółkowski w Komarówce, dr Jan Kozak w Dawidach. Takie kursy prowadził również „Zielony Krzyż” organizowany przez LZK dla żołnierzy BCh. Gromadzono leki, sporządzano pakiety indywidualne żołnierza, organizowano szpitale powstańcze, leczono chorych i rannych partyzantów.

Działalność zbrojną w Radzynie prowadziły głównie AK i BCh. AK miała tu wysoki stan zorganizowania, na który składały się oddziały pionu walki bieżącej, likwidacyjne, ochrony inspektoratu, obwodu, rejonu. „Spalonych” kierowano do oddziałów leśnych.

W Radzynie sabotaż i dywersję organizował i prowadził od kwietnia 1940 r. Związek Odwetu, pod dowództwem „Przepiórki”, potem ppor. Alfonsa Faliszewskiego „Konar”, a następnie Kierownictwo Dywersji, którym kierował por. Mieczysław Kwarciański „Ziut”³¹ (cichociemny zrzucony w styczniu 1943 r.), ppor. „Wodnik” (cichociemny), a następnie ppor. Czesław Rossiński „Kozioł” (cichociemny). W obwodzie i rejonach Kedyw miał grupy bojowe, które prowadziły bieżącą walkę. Były to:

- a) akcje sabotażu i dywersji w przemyśle i na kolei, w tym na stacji Bedlno;
- b) akcje karania gorliwych urzędników;
- c) likwidacja konfidentów skazanych przez WSS, np. Mikołaja Kondratowa (na drodze koło Radzyna) i policjantów granatowych (w Białej Podlaskiej);
- d) niszczenia akt urzędów pracy i gmin;
- e) niszczenie maszyn rolniczych i omlotowych;
- f) niszczenie mleczarni i gorzelni, rozbijanie kas i magazynów okupanta;
- g) ataki na posterunki policji i Wehrmachtu;
- h) rekwizycja kontyngentów;
- i) zwalczanie bandytyzmu i pijaństwa.

Oddział AK mjr. „Müllera” zlikwidował „kata Podlasia” – gestapowca Dykwa, który jeździł z obstawą, kierował siecią konfidentów i rozpracowywał podziemie. Winien był on śmierci setek Polaków i Żydów, za co został skazany przez WSS już w

³¹ J. Tucholski, *Cichociemni*, Warszawa 1984, s. 225-350.

1941 r. Zamach na niego próbowała wykonać już grupa warszawska i grupa z Lidy w 1942 i 1943 r. Oba jednak były nieudane. Kolejny zamach opracował wywiad obwodu radzyńskiego. Wreszcie 30 listopada 1943 r. na drodze z Wohynia do Radzyna (8 km od miasta) zlikwidowała Dykowa grupa OP 35 w sile 23 żołnierzy z Wohynia, Starej Wsi, Kopiny i Ossowy, którymi dowodził mjr „Müller”. W czasie pacyfikacji wsi Zbulitów 9 listopada 1943 r. od kuli Edwarda Kaliszuka „Dąbka” z OP 35 zginął zastępca Dykowa – Neuman. W odwecie Niemcy spalili dom „Dąbka” i wrzucili do płomieni jego żonę i dwoje dzieci. Poza tym aresztowali 30 innych Polaków i spalili kilka zabudowań w Zbulitowie Małym.

Oprócz tych akcji prowadzono codzienną walkę, często indywidualną, konspiracyjną, w gospodarce, na kolei, m.in. sabotaż kolejowy. Stacja kolejowa w Bedlnie obsadzona była przez Bahnschutz, ale swoją placówkę miał tu 6 rejon Wojskowej Służby Komunikacyjnej AK, także komórkę wywiadu i grupę sabotażu na linii Warszawa-Terespol oraz Siedlce-Lublin. Na duży zasięg walki z eksploatacją gospodarczą powiatu oraz akcji obrony ludności polskiej wskazywały sprawozdania starosty Radzyna, który np. w kwietniu 1943 r. uzyskał raporty o 500 akcjach wykonanych w powiecie. W sprawozdaniu swoim z niepokojem stwierdził, że „wszystkie wsie w powiecie są bandyckie”. Dotyczyło to także miast, w tym Radzyna Podlaskiego.

Walce Polaków towarzyszyła niemiecka akcja pacyfikacyjna. 23 maja 1943 r. w Płudach Gestapo i policja na czele z Dykowem wymordowały rodzinę plut. Bronisława Pawliny „Śmiecha” (uciekł ze stalagu w 1940 r.) prowadzącego szkolenie wojskowe w AK. Dom został otoczony, zabito Sabinę i Katarzynę Pawlinów z dwójką dzieci, Apolonię Gomułkę z rocznym dzieckiem oraz Józefa Piekarskiego – łącznika Komendy Obwodu. Nie zastano „Śmiecha”, który zdołał się ukryć³². W czerwcu 1943 r. Niemcy aresztowali całą rodzinę Fajkowskich z Bedlna związaną z AK, w tym ppor. Eugeniusza (członka AK), Edwarda, Franciszka, Czesława, Mariana i Mieczysława. Większość zamordowano po śledztwie na Zamku Lubelskim, część przeżyła obozy. Gestapo dokonywało masowych aresztowań konspiratorów, rozstrzeliwań i wywoziło konspiratorów do obozów.

W początku 1943 r. Komenda Obwodu AK podjęła próbę akcji rozbicia więzienia w Radzynie. W okolicach miasta zmobilizowano stuosobowy oddział, który zaatakował trzystuosobowy garnizon niemiecki (policji i Wehrmachtu). Wobec przewagi Niemców akcja zakończyła się porażką. AK straciła jednego żołnierza a dwóch raniono, Niemcy mieli 6 zabitych i 8 rannych. Następnego dnia więźniów przewieziono na Zamek w Lublinie. Akcję na więzienie ponowiono w nocy z 20 na 21 lutego 1943 r., kiedy w areszcie znalazło się wielu konspiratorów, m.in. brat inspektora ppłk. S. Drewnowskiego „Romana”. Wywiad podjął rozpoznanie, zerwano połączenia telefoniczne więzienia z żandarmerią, Gpo i policją. Stuosobowym oddziałem AK dowodził kpt. Stanisław Małecki „Sulima” – komendant obwodu Biała Podlaska. O godz. 1.30 „Sulima” podszedł do bramy więzienia i zażądał jej otworzenia. Wobec odmowy zastrzelono strażnika. Rozpoczęła się bitwa. Jeden żołnierz AK został zabity a „Sulimę” ciężko raniono i wkrótce zmarł. Próba wyważenia drzwi łomem nie udała się.

³² S. Jarmuł, *Radzyński Obwód...*, s. 197.

Mjr „Müller”, który objął dowództwo, wydał rozkaz wycofania się. Zginęło dwóch Niemców, a dwóch innych raniono. W odwecie okupanci rozstrzelali 20 zakładników. Kolejną akcję na radzyńskie więzienie przygotowywano na noc z 8 na 9 września 1943 r., jednak o planach dowiedziało się Gestapo i akcję odwołano³³.

AK przeprowadzała także akcje rozbrajania Niemców i ochrony Żydów zamkniętych w getcie. W czerwcu 1943 r. oddział AK zaatakował patrol ochrony lotniska w Maryninie. Oddziały BCH i AK urządziły zaś zasadzkę na szosie Radzyń-Ulan na ochronę policji wiozącej Żydów do getta w Radzynie.

Jednak pacyfikacja konspiracji w Radzynie zataczała coraz szersze kręgi. W wyniku „wyspy” w czasie przesłuchań w radzyńskim Gestapo aresztowano 30 członków AK, w tym wielu z Radzyna (12 rozstrzelano 11 listopada 1943, pozostałych 23 listopada 1943 r.) Zginęli wówczas: A. Kietliński (agent AK w Gestapo), ppor. K. Luft „Wytrwały”, ppor. T. Rossowski, ppor. W. Zelent, W. Czech, L. Chmielewski, Z. Gryglewicz, S. Siemion „Pigwa” z Wohynia – były członek KN³⁴.

8 września 1943 r. z 16 „spalonych” w czasie przygotowywanej akcji na więzienie mjr „Müller” utworzył oddział partyzancki OP35, nad którym objął dowództwo, a jego adiutantem został ppor. „Bronisław”. Dowódcą plutonu był por. Jerzy Skolimiec „Kruk”, kwatermistrzem – „Wilk”. Oddział miał dwie drużyny i uzbrojony był w 2 rkm, 15 KB, 8 pistoletów i 13 granatów. Prowadził walkę zbrojną na terenie powiatu atakując Niemców np. w Szachowie w nocy z 14 na 15 września 1943 r.). OP35 szybko rósł w siłę i w końcu 1943 r. liczył około 200 żołnierzy. Posiadał bunkier w lesie koło Kąkolewnicy. Jego zadaniem była ochrona ludności związanej z AK, przeprowadzanie akcji specjalnych zleczonych przez Komendę Główną, łapanie Gestapo, policji, konfidentów, rozbrajanie, walka z bandytyzmem. 31 grudnia 1943 r. oddział odebrał zrzut koło Paskud. Oficerem łączności był „Drucik”. W oddziale szkołę podoficerską prowadził por. Jerzy Skolimiec, którego baza znajdowała się w gajówce Grabowiec. Poza tym prowadzili obronę przed pacyfikacjami niemieckimi. Niemcy w marcu 1944 r. przeprowadzili pacyfikację, w której uczestniczyło około 4 tys. żołnierzy, w tym oddziały Ostlegionu z czołgami i artylerią. Palono wsie, mordowano ludność Żakowoli, Turowa, Lipniak, Polskowoli, Olszewnicy, Brzozowicy, Szaniaw. Partyzanci stoczyli walkę z obławą i przebili się koło Brzozowicy tracąc 2 zabitych i 3 rannych. Aresztowano wówczas 150 osób, w tym wielu konspiratorów, m.in. „Bajkę”³⁵.

W maju 1944 r. OP35 zaatakował niemiecką ochronę lotniska wojskowego w Maryninie. Zginął jeden Niemiec, zdobyto 2 KB. 26 maja 1944 r. urządzono zasadzkę w lesie koło Grabowca.

Na podstawie rozpoznania wywiadu ostrzegano organizację o planowanych akcjach pacyfikacyjnych oraz obławach Niemców, m.in. 16 czerwca 1944 r. za zbiegłymi junakami z obozów pracy i ukrywającymi się. OP35 podejmował otwartą walkę zbrojną z okupantem.

³³ Tamże, s. 200-202; T. Doroszuk, *Akcja na więzienie w Radzynie Podlaskim, „WTK” z 16 XII 1979.*

³⁴ S. Jarmuł, *Radzyński Obwód...*, s. 174-175.

³⁵ Tamże, s. 226.

Walkę zbrojną, sabotaż i dywersję prowadziły również BCH, AL., NSZ, partyzantka radziecka i inne organizacje.

Tabela nr 6. Akcje ruchu oporu na terenie powiatu radzyńskiego w latach 1942-1943.

Teren	Akcje zaopatrzeniowe	Podpalenia	Wysadzenie pocągów	Sabotaż	Rozstrzelano			Ogółem
					Partyzantów i konspiratorów	Skazano na śmierć w odwecie	Rozstrzelano bez wyroku	
Pow. Radzyń	4331	52	10	137	253	-	124	377
Dystrykt Lublin w 1942	12250	460	16	65	131	34	11119	14320
Dystrykt Lublin w 1943	26372	985	52	669	3211	131	445	3797
Ogółem	38622	1445	68	734	3342	165	11564	18117

Źródło: K. Radziwończyk, *Udział Wehrmachtu w walce z ruchem oporu w 1944*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 4/1964, s. 163.

Większość tych akcji wykonała AK. Na podstawie częściowych danych zawartych w powyższej tabeli można stwierdzić, że ruch oporu w powiecie radzyńskim wykonał ponad 5 tys. akcji. Stanowi to duży dorobek zbrojny okupiony śmiercią 1400 konspiratorów, z tego 900 żołnierzy AK, co stanowiło około 20% stanu osobowego organizacji.

Tabela nr 7. Starty obwodu ZWZ-AK Radzyń w okresie grudzień 1939 – lipiec 1944.

Rok	Oficerów	Podchor.	Podofic.	Szereg.	Razem	Kobiet	Ogółem
1939	4	5	13	9	31	-	31
1940	9	4	15	60	84	2	86
1941	13	7	42	113	175	9	184
1942	8	4	23	210	245	7	252
1943	5	5	11	167	185	2	187
1944	2	2	9	128	140	3	143
Razem	41	27	113	687	883	23	906

Źródło: S. Jarmuł, *Radzyński Obwód...*, s. 293.

Akcja „Burza”

Wobec zbliżania się frontu sytuacja operacyjna zmuszała Niemców do szukania dróg skutecznej obrony. AK z kolei stanęła w obliczu realizacji swojego planu powstańczego. W ramach akcji „Burza” szef Gestapo w Radzynie – Fischer, kilkakrotnie przesyłał komendantowi obwodu AK mjr. K. Witkowskiemu propozycje kon-

taktu w sprawie wspólnej walki z komunizmem. Do spotkania doszło w obozie leśnym w lasach turowskich, gdzie Fischer przybył w asyście gestapowców i oficera Wehrmachtu. Propozycja Niemców obejmowała wspólną walkę z „nawalą bolszewicką”, zwolnienie aresztowanych żołnierzy AK i dostarczenie broni pod warunkiem nie atakowania Niemców. Żadnych ustaleń nie podjęto. Witkowski poinformował, że na gestapowca Wega został wydany wyrok śmierci, który zostanie wykonany, zaś spotkanie zamknął przemarsz uzbrojonego oddziału AK, który zdumiał Niemców.

W początkach czerwca 1944 r. ppłk Konstanty Witkowski „Müller” otrzymał od komendanta okręgu Lublin rozkaz odtworzenia 35 pp AK, 9 DP AK, obok 34 pp i 22 pp AK. Plan OSZ zakładał w inspektoracie Radzyń dla 9 DP odtworzenie przez obwód Radzyń dwóch batalionów: II – por. Władysława Bykowskiego „Sępa” i III – por. Tadeusza Golki „Sowy”. Batalion I odtworzyć miał obwód Łuków na bazie OP34 por. Wacława Rejmaka „Ostoi”. Inspektorat otrzymał w tym celu trzy zrzuty broni i amunicji³⁶.

Plan akcji „Burza” dla radzyńskiego obwodu AK zakładał zdobycie ogniska walki nr 4 (miasto Radzyń), lotniska Marynin, stacji kolejowej Bedlno oraz przejęcie przez Delegata RP na Kraj władzy w mieście, by jako gospodarz powitać Armię Czerwoną. Była to trudna operacja, bowiem siły niemieckie w Radzynie liczyły 17 gestapowców, 29 żandarmów, 300 żołnierzy SS, oddział Ostlegionu (Gruzini i Ukraińcy). Komendant obwodu AK do zdobycia miasta przewidywał użycie 5 plutonów liniowych, 3 plutony WSOP uzbrojone w 2 ckm, pm, KB, pistolety i granaty. Drugie ważne ognisko walki (nr 5) stanowił Międzyrzec. Pozostałe plutony miały zająć lotnisko i stację kolejową w Małaszewiczach.

W inspektoracie dokonano awansów 10 plutonowych na sierżantów, 17 kaprali na plutonowych, 6 strzelców na kaprali. Scalono połowę oddziałów taktycznych BCh (2 oficerów, 15 podoficerów, 450 żołnierzy – w tym 10 sanitariuszek), a w obwodzie Łuków scalono 103 żołnierzy BCh. W odtworzonym pułku stworzono drużyny 1+13, plutony: dowódca, zastępca + 3 drużyny i poczet (2 gońców, 2 obserwatorów, 2 łącznościowców, 2 sanitariuszy). Bataliony szturmowe utworzono na bazie OP35 i OP34, które liczyły wówczas łącznie 600 partyzantów.

W dniach 10-12 lipca 1944 r. oddziały obwodu zgromadziły się na pozycjach wyjściowych do ataku na ogniska walki: I batalion w rejonie Radzyna, a II i III ruszyły w kierunku Międzyrzecza. W rejonie Bedlno oddział 35 pp w sile 170 żołnierzy zaatakował kolumnę taborów. Zginęło wówczas 10 Niemców, a 35 wzięto do niewoli, zdobyto tabory i 1 czołg. 23 lipca od strony Parczewa wkroczyła na te tereny Armia Czerwona – korpusy gen. W. Kriukina i gen. F. Rudkina. Przy pomocy AK zajęto lotnisko w Maryninie i zdobyto Radzyń. I batalion 35 pp AK z powodzeniem atakował wycofujących się Niemców tworząc równoległe struktury władzy polskiej podległej Delegaturze RP. Uniemożliwiono Niemcom całkowite spalenie pałacu Potockich. O zaciętości walk o Radzyń świadczyć może fakt, że zginęło w nich około 500 żołnierzy radzieckich.

³⁶ Tamże, s. 229.

W rejonie Międzyrzecza doszło do rozmów ppłk. „Müllera” z dowódcami Armii Czerwonej, które dotyczyły włączenia 35 pp do walk o Międzyrzec, a następnie marszu na Warszawę w ramach 9 DP gen. Ludwika Bittnera „Halki”. 25 lipca 1944 r. po mszy św. polowej i przeglądzie oddziałów 35 pp AK w Kąkolewnicy ppłk Witkowski udał się do Radzyna, gdzie został aresztowany przez NKWD i wkrótce zwolniony. W Radzynie, obok Komendy Radzieckiej i Delegatury Powiatowej RP działała wówczas Komenda Wojenna miasta AK, która 25 lipca wydała odezwę do ludności. Pomimo poprawnych początkowo stosunków z władzami radzieckimi, wkrótce zażądano wcielenia oddziałów AK do 1 Armii Wojska Polskiego. Członek Komendy Wojennej miasta AK w Radzynie pisał: „Decydujemy się udać we trzech [...] do dowództwa wojsk radzieckich, które zajmowały pomieszczenia należące do młyna na ulicy Międzyrzeczej u wylotu z miasta [...]. Weszliśmy do sporego pomieszczenia, w którym znajdowało się kilkunastu oficerów. Najstarszy stopniem, pułkownik podszedł do nas i zapytał kim jesteśmy i po co przychodzimy. Karol, nieco stężalym głosem wyjaśnił, że z ramienia polskich władz terenowych sprawujemy komendę miasta Radzyna [...]. Po chwili zaproszono nas do stołu. Jeszcze nie zdążyliśmy usiąść, gdy na stole pojawiły się konserwy i butelki [...]. Posiedzieliśmy kilkanaście minut i wyszliśmy zadowoleni w mocno błogim nastroju. Rzeczywiście do końca naszego pobytu w Radzynie nie spotkała nas żadna nieprzyjemność ze strony żołnierzy radzieckich”³⁷.

Tabela nr 8. Obsada dowództwa 35 pp AK w lipcu 1944 r.

Dowództwo pułku

- dowódca – ppłk Konstanty Witkowski „Müller”
- adiutant – ppor. Józef Pietraszek „Franco”
- szef kancelarii – chor. Stefan Węgrzyniak „Rydz”
- dowódca poczty – plut. Piotr Markiewicz „Wicher”
- oficer informacyjny – ppor. Jerzy Turski „Gryf”
- oficer oświatowy – ppor. Paweł Pucek „Jurand”
- oficer saperów – sierż. Jacek Burdal
- kwatermistrz – kpt. Władysław Leśniak „Lechita”
- oficer broni – por. Antoni Karwowski „Robert”
- szef służby sanitarnej – ppor. Ewa Chomiczewska „Jagoda”
- kapelan – ks. Mjr Stanisław Karwowski „Mrówka”
- dowódca zwiadu konnego – por. kaw. Waclaw Stelmaszczyk „Marny”
- dowódca plutonu łączności – st. sierż. Henryk Potasiński „Skóra”
- dowódca plutonu żandarmerii – st. wachm. Stefan Trochonowicz „Wilczek”
- dowódca plutonu gospodarczego – st. sierż. Michał Sołtysiak „Brodaty”

³⁷ Tamże, s. 280.

I batalion	
-	dowódca – kpt. Franciszek Lenarczyk „Feliiks”
-	z-ca dowódcy – kpt. Andrzej Rejmak „Ostoja”
1 kompania – por. Feliks Bara „Zbyszek”	
2 kompania – por. Edward Sułowski „Marek”	
3 kompania – por. Piotr Nowiński „Paweł”	
II batalion	
-	dowódca – kpt. Władysław Bykowski „Sęp”
-	z-ca dowódcy – kpt. Zygmunt Teodorowicz „Bej”
4 kompania – kpt. Zygmunt Teodorowicz „Bej”	
5 kompania – por. Piotr Waszczuk „Rola”	
6 kompania – por. Leon Sołtysiak „Grom”	
III batalion	
-	dowódca – kpt. Tadeusz Golka „Sowa”
-	z-ca dowódcy – kpt. Jerzy Skolimiec „Kruk”
7 kompania – kpt. Jerzy Skolimiec „Kruk”	
8 kompania – por. Stanisław Duda „Bogdan”	
9 kompania – por. Franciszek Gawecki „Brzoza”	

Tabela nr 9. Stan żołnierzy 35 pp AK w końcu lipca 1944 r.

Wyszczególnienie	Oficerów	Podchor.	Chorążych	Podofic.	Szereg.	Razem
Dowództwo	8	-	1	2	7	18
I batalion	22	13	-	33	281	349
II batalion	10	-	1	24	251	286
III batalion	10	2	-	24	254	290
Pluton kawalerii	1	-	-	2	11	14
Pluton artylerii	1	-	-	3	23	27
Pluton łączności	-	-	-	4	12	16
Pluton żandarmerii	-	1	-	5	6	12
Pluton gospodarczy	-	-	-	3	15	18
Razem	52	16	2	100	860	1030

Źródło: J. Sroka, *9 Podlaska DP AK*, Biała Podlaska 1995, s. 144, 344.

Gen. Bittner przewidywał 4 sierpnia 1944 r. udział 9 DP AK, w tym 35 pp, w akcji pomocy powstańcom warszawskim, do czego w depeszy do okręgów wezwał KG AK. 7 sierpnia 1944 r. na rozkaz gen. „Halki” ppłk K. Witkowski ogłosił koncentrację 35 pp w Suchowoli i Międzyrzeczu na ul. Warszawskiej na dzień 14 sierpnia godz. 12.00. Tu znajdowała się kwatera dowódcy 70 armii radzieckiej gen. Popowa, a Kemendantem Wojsnym Armii Czerwonej był mjr Stupnikow, z którymi prowadzono rozmowy. Do puków AK przydzielono oficerów łącznikowych. Gen. „Halka” prowadził rozmowy z gen. Gusiewem z 1 Frontu Białoruskiego. 13 sierpnia NKWD aresztowało dowództwo 9 DP, w tym gen. Bittnera, inspektora radzyńskiego ppłk. „Romana”, ppłk. „Müllera” i dowódcę 35 pp. Wysłano ich do obozu na Majdanku i zażądano przekazania obu rds. i zerwania z Londynem.

Do eliminacji konkurenta w przejściu władzy dążyła bowiem wówczas PPR wykorzystując Armię Czerwoną i NKWD, zwłaszcza po 22 lipca 1944 r., gdy prokla-

mowano Polskę Lubelską. Dotyczyło to także Radzyna. Od marca 1944 r. działała w Branicy Radzyńskiej Powiatowa Rada Narodowa utworzona przez PPR, która starała się rywalizować z Delegaturą Powiatową RP. Tworzyła ona rady gminne. Pełnomocnik Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego na Podlasie, F. Piątkowski, pisał w raporcie w początku sierpnia 1944 r.: „W Łukowie Delegatura rządziła policją normalnie, tak samo w Radzynie. Jak pojechałem do nich rozmawiać z nimi, to odpowiedzieli, że PKWN nie uznają, pełnomocnika PKWN nie uznają [...]. W Radzynie stworzyliśmy tylko Prezydium Powiatowej Rady [...]. Tak było wszędzie i Białej Podlaskiej”³⁸.

Władzę w powiecie objął wówczas aparat PKWN, który mianował starostę. Szefem Milicji Obywatelskiej i Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego był kpt. M. Meluch, zastępcą R. Kowaski. NKWD aresztowało żołnierzy AK, których wywożono do obozów w ZSRR. Akcje takie przeprowadzono 9 i 13 sierpnia oraz we wrześniu 1944 r. Prowizoryczny areszt dla żołnierzy AK znajdował się w Worsach, skąd wywożono ich do Skrobowa koło Lubartowa. Część żołnierzy weszła do tworzonej na tych terenach 2 Armii WP. Wobec aresztowań powstały w obwodzie Radzyń struktury ROAK, które we wrześniu 1944 r. weszły w skład inspektoratu białskopodlaskiego.

Reasumując Radzyń odegrał ważną rolę w walce wyzwoleniczej okresu II wojny światowej ze względu na ogromny patriotyzm ludności, liczące się efekty zbrojne i podtrzymywanie narodowych i powstańczych tradycji. Poniósł w tej wojnie także ogromne straty ludzkie i materialne. Można stwierdzić, że ruch oporu zapisał piękną kartę w dziejach Radzyna.

³⁸ Tamże, s. 285.